

Мельничук І. А.

Кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, політології та психології
Житомирського національного агроєкологічного університету

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛИНИ ТА ЇЇ ЕЛІТ У РАМКАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО ТА КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ

Починаючи з другої половини XI ст. Волинь була власністю київських князів, котрі прагнули перетворити її на власний домен. Через це волинські князі, котрі були одночасно й великими князями київськими, до середини XII ст. не проводили окремої політики на Русі. Нащадки Мстислава Великого втратили Київ, але його син, онук і правнук втримали в своїх руках Волинську землю, хоча й перестали відігравати провідну роль у південноруських землях[1].

В.Т. Пашуто відзначав, що в цей час «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздрібленості»[2, с.11]. Землі Русі і особливо найближчі до володінь Литви Волинська та Галицька землі, які в XIII-XIV ст. зберігали значення стратегічно важливих ланок загальноєвропейської торгівельної системи, були для литовського боярства об'єктом особливого інтересу[3, с. 166-175].

Династію Мономаховичів, яка владарювала на Волині понад 200 років, започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав, який княжив у Володимирі у 1136-1154 роках. Волинь з 1157 року відокремилася в самостійне від Києва князівство і уже син Ізяслава, Мстислав Ізяславович всіляко зміцнював князівство, споруджував храми та проводив доволі успішну оборонну та дипломатичну політику. Величі і могутності набула Волинь за князя Романа Мстиславовича (1171-1205), полководця, державця, дипломата, будівничого. Він захищав край від нападів з півночі ятвягів, литовців, а з півдня – половців, будував і зміцнював фортеці в Бересті, Кобрині, Любомлі, Ратно, Камені. У 1199 році Роман Мстиславович приєднав до свого князівства Галичину. Постаła могутня Волинсько-Галицька держава, яка була значною політичною та економічною силою у Європі. Літопис називає князя Романа Мстиславовича мудрим правителем, який «одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих».

За князя Данила Галицького (1245-1264 рр.), сина Романа, Галицько-Волинська держава значно посилила свій європейський авторитет, в результаті чого папська курія надала Данилові королівський титул.

Книжником і філософом увійшов в історію князь Волині Володимир Василькович (1269-1289 рр.). Усі двадцять років свого княжіння він дбав про розвиток міст, будував церкви і монастирі, писав і роздавав книги. Як і його дід Данило, титул Короля Русі і князя Володимирії мав волинський князь Юрій I Львович (1301-1315 рр.)[4, с.70-78], про що свідчить його друк з написами: «Господарь Георгий король Руси», «Господарь Георгий князь Владимирии» [5, с.241-244].

Як бачимо, місцеві бояри у Волинській землі, на відміну від Галичини, вирости й піднеслися в умовах сильної князівської влади. Тут завжди правили владні

государі, нащадки Володимира Мономаха і його старшого сина Мстислава. Останнім (перед об'єднанням з Галичиною) князем Волині був Роман Мстиславич. За тридцять років свого волинського княжіння він, слід думати, зумів підкорити собі земельну аристократію, зробити бояр слухняними виконавцями князівської волі.

У 1264р. у Холмі помер Данило Романович - найвидатніший державець і політик з-поміж галицько-волинських Мономаховичів[6, с.80-165]. Після його смерті почався поступовий занепад Галицько-Волинського князівства та подальший розпад на Галицьку і Волинську землі, а потім кожна з цих земель стала у свою чергу дробитися. Особливістю політичної ситуації у Галичині було те, що реальна влада знаходилася у руках великого боярства[7, с.90-92]. Але на Волині, поряд з боярським, значний розвиток отримало доменіальне землеволодіння. Всередині боярства йшла постійна боротьба за землі, владу і вплив. Важливу елітну групу склали служилі феодалі, джерелами земельних володінь яких були княжі пожалування, а також самочинні захвати обшинних земель. У переважній більшості випадків вони володіли землею, поки несли службу.

У монографії польського дослідника Б. Влодарського відзначено тісні політичні та династичні зв'язки, які об'єднували галицько-волинських князів з представниками польської королівської династії - Пястовичами, особливо Юрія I Львовича (1301-1308), який знову зібрав під своєю владою всю Галицько-Волинську Русь, і князя Владислава Локетка, який в 1320 став польським королем; після того у перші роки XIV ст. був укладений шлюб між сестрою галицько-волинського князя Анастасією з братом Владислава Локетка Добжинським, князем Земовіта [8; S.225-231]. Наголошено, що самобутній розвиток Галицько-Волинської Русі і в часи Юрія I Львовича піддавався загрози католицької експансії, про що свідчить датоване 1309р. повідомлення Яна Длугоша про невдалу спробу папської курії схилити «руського короля» до «покори Римської церкви і до союзу з нею» і тим самим підпорядкувати його володіння своєму впливу [9; S.69]. Ян Длугош повідомляє також точні дати смерті Юрія I Львовича і його дружини Євфимії: відповідно 24 квітня і 17 березня 1308р. За словами цього видатного польського історика XV ст., останній з по-справжньому сильних і впливових Галицько-Волинський князів, засновник Галицької митрополії, був «людина виверткий і благородний, щедрий для духовних осіб. У його правління Русь користувалася благами світу і величезної заможності» [9; S.64].

У 1340 році волинські бояри проголосили князем Любарта, сина Великого князя Литовського Гедиміна, засновника династії Гедиміновичів. Любарт прийшов на волинський престол вже будучи одруженим з княжною Бушею – дочкою луцького князя Лева. Любарт правив Волинню майже 50 років.

У першій половині XIV ст. Галичина була приєднана до Польщі, а Волинь - до Литви. Про приєднання Гедиміном Волині та Київського князівства оповідають білорусько-литовські літописи широкої редакції (Літопис Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевська, Румянцевський, Евреїновская, Хроніка Биховця) – єдині джерела першої половини XVI ст., що містять ґрунтовні, але не завжди достовірні, відомості про ці події. Вони разом з іншими джерелами не збереглися до нашого часу, але послужили основою для опису у Хроніці М. Стрийковського [10, с.155] походів Гедиміна на Володимир-Волинський та Київ. Літописи повідомляють, що Гедимін, «... впокоївши землю Жомоїтську від німців, і пошол на князь руський, і приде наперво

до міста Володимир. І князь Володимир володимирського собравшесья з людьми своїми, і вчинити бої лют з князем великим Кгідіміном. І поможе бог великому князю Кгідіміну, іж князя Володимира володимирського убив і рать його всю побив, і місто Володимир візьме. І потім поїде на князя луцького ... А князі та бояри волинський били чолом великому князю Кгідіміну, аби в них панували і господарем у них був, а землі їх не казніл»[11, с.95]. У літописах підкреслюється той факт, що Гедимін, повністю підпорядкувавши своїй владі волинські еліти, прийняв у них присягу вірності, поставив намісників і «почнемо княжити».

В подальшому, використовуючи ослаблення Великого князівства Литовського, польський король Казимир III у серпні - листопаді 1349 заволодів майже всією територією Галицько-Волинської Русі, включно з Берестейською землею, що дісталася в спадок Кейстута Гедиміновича. Литовському князю Любарту вдалося утримати за собою лише Луцьку землю [9; S.321-322]. Суперечки серед спадкоємців Гедиміна дозволили польській короні також розпочати експансію на Волинь, що було прямим зазіханням на володіння Литви; природно, що Любарт кинувся їх захищати. Новому польському королю Людовику Угорському (1370-1382) в результаті проведеного в 1377 р. походу вдалося знову захопити західну Волинь (Холм і Белз), але за Дмитром-Любартом залишилася її велика частина[12, с.389]. Тривала і запекла збройна боротьба за Галицько-Волинську Русь, таким чином, завершилася її розділом під кінець XIV ст., визначеним ще умовами договору 1352р.: Галицька земля на правах королівського домену була включена до складу Польського королівства, а майже вся Волинь відійшла до Великого князівства Литовського.

Особливе становище еліт Волинської землі фіксувалося двома привілеями Владислава Ягайла від 1392 р. про надання тутешнім боярам усіх прав і звичаїв зем'ян Львівської землі, і від 1432 р. – про звільнення їх від усіх повинностей, окрім військової, та гарантування рівних прав православним і католикам.

Деякий час княжив на Волині один з найактивніших і найбільш видатних у плеяді Великих князів Литовських Вітовт (князь Луцький у 1387-89 рр.). Автор «Похвали князя Вітовта...» звертає увагу на успіхи цього володаря у світському житті, на підпорядкування йому місцевих еліт. Він розправляє з тими, хто не хоче йому служити. Показовим є початок «Похвали...»: «Таїну цареву таїти добро є – а справи великого господаря повідати добро є» [13,с.74].

Пам'яткою, яка є близькою за своїм духом до «Похвали князю Вітовту», є «Волинський короткий літопис». Остання згадка в ньому припадає на 1544 р. й стосується подій, що відбулися в у середині XVI ст. у Супрасльському монастирі [14, с.56-76], розташованому на території білоруського Підляшшя. Певний період цими землями володів магнатський клан Ходкевичів, ушавлений та патріотично налаштований рід яких походив з київських бояр. Ходкевичі підтримували тісні зв'язки як з Київщиною, так і з іншими українськими землями. Ставши фундаторами Супрасльського монастиря, вони пов'язали його з Києво-Печерською лаврою. Тому не дивно, що «Волинський літопис», завершений у Супраслі, базувався переважно на українському, зокрема, на волинському, матеріалі. Завершальна частина літопису суттєво різниться від попередніх хронологічних записів. У ній розповідається про численні битви волинян з заволзькими і кримськими татарами і турками. Ось характерна згадка про один з татарських набігів: «Приходили татари заволзькі на

Волинську землю десять тисяч, багато зла сотворили у Волинській землі та лядській. У Володимирі церкви Божі попалили, і велику церкву Пречистої, муровану, і місто, а людей по містах та по селах і по дорогах без числа посікли і в полон побрали. І зібралися волинці з ляхами, з Божою поміччю та Пречистої Богоматері прогнали їх недалеко від Жеславля, і побили поганих, і полон одполонили, мало чого втекло їх, і ті од зими померли, не дійшовши своїх улусів» [14, с.64]. Останнє речення уривку свідчить про авторський задум літописця, в якому українці і поляки діють як єдина монолітна сила. У літописі відбувається зміщення акцентів – поразки, які є «карою за гріхи», поступово замінюються описом перемог, котрі, щоправда, розглядаються як результат божественного втручання.

Автором подається опис битви між московськими й об'єднаними русько-литовсько-польськими військами, яка відбулася під Оршею у 1514 р. [15, с.130-138]. На початку опису йдеться про причини московсько-литовської війни: великий московський князь Василь Іванович, віроломно порушивши мир, напав на землі великого князя литовського й руського Жигимонта (Сигізмунда). При цьому автор робить такий висновок: «Але немає гіршого людині, як посягання на чуже добро...» [14, с.69] Далі розповідається про хід воєнних дій. Король Жигимонт вислав назустріч московському війську армію на чолі з гетьманом, князем Костянтином Івановичем Острозьким, котрий характеризується як «добрий і хоробрий воїн» [14,с.71]. Звертається увага на сміливість і відвагу Костянтина Івановича та його війська, а також ведеться мова про блискучу перемогу об'єднаних русько-литовсько-польських сил над московитами. Князь Острозький порівнюється із рицарями-хрестоносцями: «Прирівняний ти є великим хоробрим рицарям славного міста Родоса...» [14,с.74]. Таким чином, «Волинський короткий літопис» свідчить про зміну світоглядних орієнтирів більшості української шляхти у бік пропольської (західноєвропейської) моделі розвитку.

Після Люблінської унії 1569 р. галицькі і волинські землі увійшли до складу єдиної багатонаціональної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Особливістю Галицько-Волинського князівства було те, що воно довгий час не ділилося на уділи. До панівного шару еліт, крім князівства і заможного шляхетства, належала й релігійна еліта – велика церковна знать в особах архієпископів, єпископів, ігуменів монастирів, які також володіли великими землями і селянами. В пору переходу більшості українських земель під Польщу, найгустіше залюднена й найкраще загосподарена була Волинь. Вся територія була у руках приблизно 250 родів дідичів-землевласників. В своїй монографії український професор Д.Дорошенко зазначав: «Осередком княжих і панських фамілій була Волинь. Тут сиділи князі Острожські, Сангушки, Чарторійські, Дубровицькі, Збаражські, Вишневецькі, Норицькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Любецькі, Ружинські та інші, усе — потомки удільних князів. Крім них цілий ряд старих панських родів: Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські — всі вони відігравали видатну роль в політичному й культурному житті краю»[16; с.110-111, 138-139].

Оскільки галицько-волинські князі історично не мали широкої економічної та соціальної бази, їх влада не була міцною, про що ми згадували у окремій статті[17, с.5-11]. Вона передавалася у спадщину. Місце померлого батька займав старший із

синів, якого інші його брати повинні були «шанувати під батькове місце». Значним політичним впливом при синах користувалася вдова-мати. Незважаючи на систему васальної залежності, на якій будувалися відносини між членами княжого дому, кожне удільне князівське володіння політично було значною мірою самостійним. Хоча князі і висловлювали інтереси феодалів в цілому, тим не менш вони при надзвичайно сильному боярстві не могли зосередити у своїх руках всю повноту державної влади, чим у повній мірі скористалися литовці, приступивши до експансії на західноруські землі. «Литва почала ярмо руское...» – саме так стверджують білорусько-литовські (або західноруські) літописи, які походять з XVI ст.[18, с.42-43].

Київська земля та її еліти розвивалися дещо іншим шляхом – тут вся влада була зосереджена в руках нащадків першого удільного київського князя литовського походження Володимира Ольгердовича та його нащадків: сина Івана (до 1435 р.), брата останнього – Олелька (1441–1454) та його сина Семена (1454–1470). Київська гілка Ольгердовичів посідала дуже високе місце в ієрархії Гедиміновичів. Сучасники, а за ними й деякі історики новітнього періоду навіть умовно називали державу Володимира Ольгердовича та його нащадків другим Українським королівством, хоча його зверхники офіційно королівського титулу не мали. Н. Яковенко підкреслює, що сусіди вважали їх суверенними володарями мало не всієї давньоруської території, «що простягалася від Мозиря на півночі до гирла Дніпра і Дністра на півдні та річки Сіверський Донець на сході»[19, с.152]. Мабуть, саме з цих причин влада після смерті Семена Олельковича в 1470 р. не затвердила князями жодного з його синів, натомість надіславши до Києва намісника Мартина Гаштольда.

Протягом XV ст. визрів внутрішній поділ цієї руської території на окремі землі, яких виникло п'ять: Берестейська, Кам'янецька, Дорогичинська, Мельницька та Більська. Був це процес поетапний – приміром, в багатьох документах XV століття Більськ окреслений ще як «місцевість в землі нашій Руській в Дорогичинському округові»[20, S.39]. Історичне й природне відокремлення самобутніх ще з киеворуських часів земель Підляшшя від Троцького воеводства (виникло в 1413 р. внаслідок перетворення Троцького князівства з політичної в адміністративну одиницю), призвело на початку XVI ст. до перетворення її в окреме Підляське воеводство. Документ, в якому зазначено *Підляшшя* як окрема адміністративна територія в сусідстві поляків, датовано 1495 р. [21, S.172].

Після офіційного проголошення приєднання Підляшського та Волинського воеводств до Польської Корони при Великому князівстві Литовському залишалося Берестейське воеводство. Це викликало невдоволення як волинської, так і берестейської шляхти, яких об'єднували сильні родові зв'язки. *«Воляняни - писав у листі за 31 травня 1569 р. жмудський староста Ходкевич - подали між послів, що Київ та Берестя їм належать, а зокрема пан Бокій (суддя луцький) - виводить межу по Нарву і Ясельду, Пинська, Кобриня також до Волині бажаючи, що поляки хочуть підтримувати.»* Подібні настрої знаходимо в листі іншого учасника сейму, Миколи Нарушевича (від 11 червня 1569 р.): *« пани волинці... і Бересть весь і Пинськ також, аж по Ясельду річку відмежують до Корони, а зокрема пан Бокій, якого пани поляки, для великого знання справ, хронікою зовуть»*[22, с.48].

Прагнення волинської шляхти, щоб разом з Волинню до Корони приєднати Берестя й Пинськ мало також історичне обґрунтування. Тривалість пам'яті про

історичну спільність Берестейщини з Волинню і Підляшшям стає більш виразною, коли читаємо в іншому листі М.Нарушевича, що: *«послам берестейського повіту брати-шляхта заборонили повертати додому без будь якої унії; а це тому, що не хочуть розривати з браттєю своєю панами волинськими, поміж якими й пани підляшяни в самій середині сидять. А коли б унія Великого князівства і Корони не здійснилася, то, як передбачає Нарушевич: задумали відірватися від цієї нещасної вітчизни своєї»*[22, с.38].

Однією з головних ознак народу є мова. «Руська» мова, яка була офіційною в Литовському князівстві, існувала в північному (старобілоруська) і південному (староукраїнська) варіантах. Ці варіанти розвиваються окремо і на основі староукраїнської у взаємодії з мовами сусідніх народів формується жива українська мова, яка втілювалася і в усній народній творчості. У 1556-1561 рр. в Пересопницькому монастирі на Волині було здійснено переклад Євангелія «простою мовою», що чітко виявляє характерні риси живої мови українського народу XVI ст. Прагнення закріпити народну мову в літературі свідчило про початок нового, завершального етапу в етнічному оформленні українців. Тому зовсім не випадково Президенти сучасної України промовляють клятву, поклавши долоню на Пересопницьке Євангеліє.

Список використаних джерел та літератури

1. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис. - К., 1993. - 167 с.
2. Пашуто В.Т. Историческое значение периода удельной раздробленности на Руси // Польша и Русь. - М., 1974. - с. 11.
3. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - М., 1950. — с.166-175
4. Войтович Л. Юрій I Львович і його політика // Історичні та культурологічні студії. Вип.3. Галичина та Волинь у добу середньовіччя./До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. - Львів: Інститут українознавства НАН України, 2001. - с.70-78
5. Лаппо-Данилевский А. Печати последних галицко-владмирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. - с.241 -244
6. Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности)//Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. - М., 1997. - С.80-165.
7. Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. - Київ. - 1993. - с.90-92
8. Włodarski B. Polska i Rus 1194 - 1340. - Warszawa. - 1966. - S.225-231
9. Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. - Warszawa, 1975. - T.5. ks.9. - S.69; S.64; S.321-322.
10. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). - М., 1966. - с.155
11. Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей . - М., 1980. - Т.35. - с.95
12. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. - Львів, 2000. - С.389

13. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – с. 74.
14. Супрасльская летопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. – М., 1836; переклад сучасною українською мовою див.: Волинський короткий літопис // Перло многоцінне. – К., 2006. – Кн.1. – с.56-76; с.64; с.69; с.71; с.74.
15. Шевчук В. Муза роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть: У двох книгах. – К., 2004. – Кн. перша: Ренесанс. Раннє бароко. – С.130-138.
16. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т.1: До половини XVII ст. - К., 1992. - с.110-111, 138-139
17. Мельничук І.А. 17. Політичні та військові еліти Галицько-Волинської держави: велике боярство як унікальний феномен вітчизняної історії // К.,Гілея. Науковий вісник, Вип. 50, Вид. Української Академії Наук ТОВ «НВП ВІР»,2011. - с.5-11
18. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Т.6.//Україна скрізь віки у 15-ти томах.–К.Альтернативи, 1998.– с.42-43
19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — с. 152.
20. Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku. - Wrocław, 1951.- S. 39
21. Wiśniewski J. Podlasie // Słownik starożytności słowiańskich. Т. 4. - Wrocław, 1970. - S.172
22. Археографический сборник документов. - Т. 7. - Вильно, 1870. - с. 38; 48